

7

अभिनयस्य परिचयः

टिप्पणी

प्रिय शिक्षार्थीन, पूर्वपाठे वयं नाटके चरित्रनियोजनस्य विषये ज्ञातवन्तः। अस्मिन् पाठे वयं अभिनयस्य सामान्यपरिचयं, अभिनयस्य प्रकाराः च अवगमिष्यामः। नाटकस्य चतुर्णां आवश्यकतत्त्वानां मध्ये अभिनयः नाटकस्य अभिन्नः भागः अस्ति। नाट्यः लोकवृत्तानुकरणं अर्थात् त्रैलोक्यभावनानुकरणम्।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- अभिनयस्य विस्तृतपरिचयं ज्ञातव्यम्;
- अभिनयस्य भेदः-चतुर्विधाभिनय ज्ञातव्यम्; तथा
- आधुनिकनाटकेषु अभिनयक्षेत्रे परिवर्तनं ज्ञातव्यम्।

7.1 अभिनयस्य स्वरूपम्

दृश्यश्रव्यौ इति काव्यस्य विभाजनात् आचार्यैः अभिनयनसमर्थं अर्थात् अभिनेयकाव्यं दृश्यकाव्यं इति- दृष्ट्यम् तत्राभिनेयम् इति उक्तम् अस्ति। नाट्यः अथवा अभिनयः, रूपः, रूपकादिः इत्यादयः शब्दाः अपि दृष्ट्यस्य पर्यायरूपेण चर्चा कुर्वन्ति। आचार्याणां मतं यत् 'दृष्ट्य' इति एकस्यैव शब्दस्य कृते अत्र प्रयुक्ताः विविधाः शब्दाः भिन्नकारणात् ग्राह्याः सन्ति। प्रवृत्तिनिमित्त इत्यर्थः - यस्मात् कारणात् कस्मिंश्चित् अर्थे शब्दस्य प्रयोगः भवति। अत्र शब्दार्थभेदः नास्ति, किन्तु शब्दप्रयोगस्य प्रयोजनं भिन्नं भवेत्, यथा अभिनये वा दृश्यकाव्ये वा, नायकस्य उच्छ्रितावस्थायाः अनुकरणं नाटकम् (अवस्थानानुकृतिः नाट्यम्), रूपं दृश्यमानं (रूपं दृष्यत्योच्यते), इति रूपा।

रसविमर्शम्

टिप्पणी

आरोपस्य कारणात्, इति रूपकम् (रूपकं तत्समारोपात्, तद्रूपारोपात् रूपकम्) इत्यादीनि अभिप्रायदृष्टिकोणात्, ये शब्दाः पर्यायवाचीरूपेण प्रयुक्ताः सन्ति, ते पर्यायवाची भवन्ति।

यदा वयं 'अभिनयः' इति तत्त्वस्य विचारं कुर्मः तदा अस्माकं दृष्टिः प्रथमं नाट्यशास्त्रस्य वचनं प्रति गच्छति यत्र पञ्चमवेदः इति मन्तव्यस्य नाट्यवेदस्य रचनायाः कृते चत्वारि आवश्यकतत्त्वानि चर्चा कृताः सन्ति। ते चत्वारः तत्त्वानि सन्तिख्र पाठ्यः, गीतः, अभिनयः, रसः च। आचार्यभरतस्य मते ब्रह्मणा चतुर्वेदेभ्यः उपर्युक्तानि चत्वारि तत्त्वानि स्वीकृतानि सन्ति। सः ऋग्वेदात् पाठं, सामवेदात् गीतं, यजुर्वेदात् अभिनयं, अथर्ववेदात् रसान् च गृहीतवान्—

जग्रहः पाठदमृगवेदगीतमेव च, यजुर्वेदाभिनयान रसन्धर्वणदापि।

पाठ्यस्य तात्पर्यं स्वर-अलंकार-आदि-योजना-युक्तस्य संवादस्य भवति। अभिनयप्रकारेषु वाचिका-अभिनयस्य पाठ्य-मात्रस्य सम्बन्धः अस्ति तथापि नाट्यतत्त्वे तस्य प्रमुखत्वात् तस्य वर्णनं कृतम् अस्ति पृथक् इह च नाट्यशरीरत्वेन मन्तव्यम्। आंगिका, आहार्या, सात्विका अभिनय इत्यादयः वाक्-अर्थं प्रकटयन्ति। संवेदात् गृहीतेषु गीतेषु स्वरप्रधानाः, स्वराः गीतरूपः इत्यर्थः। गीतं पाठ्यस्य उपरञ्जकम्। रसवादनं केवलं गीतद्वारा एव भवति। भरतेन गीतं नाटकस्य शय्या इति उक्तम्। गीतवाद्यप्रयोगेन नाट्यप्रयोगः सफलः भवति। नाटकं अभिनयद्वारा साक्षात्कृतं भवति। अभिनये पात्राणि निर्देशश्च सार्थकौ भवतः। अभिनयः यजुर्वेदात् उत्पन्नः इति मन्यते। यज्ञप्रधान यजुर्वेदे भवन्ति शारीरिकक्रियाः अङ्गैकविधानस्य रूपं गणयितुं शक्यन्ते। तथैव यज्ञस्य प्रदर्शनकाले विशेषवेषादिग्रहणं आहार्याय अभिनयस्य रूपं गणयितुं शक्यते। मनः यज्ञक्रियायां लीनः भवितुमर्हति। लीनचित्तात् एव सत्त्वं उद्भवति, येन सात्विका अभिनयस्य स्वीकारः भवति। मन्त्रजपकाले पाठः गीतानि अपि आवश्यकानि भवन्ति यत् वाचिकाविधानं मन्यते।

अथर्ववेदे शांतिकाः, पौष्टिकः, मारणं, मोहनं, उच्चाटनादि इत्यादीनि कर्माणि उल्लिखितानि सन्ति। अत्र नटवत् अथर्ववेदस्य ऋत्विजः जनानां शान्तिकल्याणाय शान्तिकादी कर्म शत्रुवधार्थं च ग्रहनदी कर्म करोति। अत्र प्रजाः शत्रवः च आलम्भनविभावभावः, प्रसाददुःखभावाः अनुभावाः, धृतिप्रमोदभावाः व्याभिचारीभावाः। मुख्यतया यदा एतेषां सर्वेषां संयोगः भवति तदा विभावरूपः रसवादन-अनुभवः भवति। अत एव अथर्ववेदात् रसग्रहणम् अत्र व्याख्यातम् रसः आनन्दरूपः। गीतश्रवणेन नाटकदर्शनेन च अलौकिकं आनन्दः प्राप्यते, यः ब्रह्मानन्दात् अधिकः भवति। नाटकस्य प्रयोगेन अभिव्यक्तिसामग्रीद्वारा व्यक्तस्य सामाजिकवैविध्यस्य अद्वितीयस्य अवर्णनीयस्य आनन्दस्य स्वादनं भवति, यत् वास्तविकं लक्ष्यम् अस्ति अत्र पाठ्यः, गीतः, अभिनयः, रसः च त्रयः साधकतत्त्वानि सन्ति, अन्तिमः रसः च परमलक्ष्यः, यः महत्त्वपूर्णः तत्त्वः अस्ति, यः नाट्यगृहे व्याप्तः, प्रेक्षकाणां आनन्दं च सृजति।

नाटकं भिन्नप्रकारभावैः परिपूर्णं भवति, भिन्नप्रकारस्य भावानाम् निर्देशनं च करोति। एतत् नाटकं उत्तम-मध्यम-अधम-वर्गस्य जनानां कर्मणां आश्रयः अस्ति; लाभप्रदपरामर्शदाता धैर्यक्रीडासुखदातृ च; सर्वेषु रसेषु सर्वेषु भावेषु सर्वेषु कर्मसु च सर्वेषां उपदेशदाता; दुःखितानां श्रान्तानां

टिप्पणी

शोकग्रस्तानां उपदेशदाता। जनैश्च तपस्विनां च विश्रामं ददाति धर्मं यशः जीवनं प्रदाति वेदज्ञान-इतिहासकथाः कल्पयन् जनेषु हास्यं सृजति। नाटकस्य अन्तर्गतं नाटककारः नटः वा जनानां अनुसारं अभिनयं करोति। प्रजानां सुखदुःखस्वभावः अङ्गिका, वाचिका, आहार्यः, सत्त्वुकयुक्तः नाट्यः इति उच्यते। लोकपरम्परानुसारं मनः, शरीरस्य अङ्गाः, वाक्, वेषः इत्यादिभिः माध्यमेन कलात्मकं भावात्मकं च प्रदर्शनं सहृदयस्य, प्रेक्षकस्य वा सहानुभूतिस्य वा हृदये शृङ्गारभावं वा रसत्वं वा जागृतं करोति, यत् नृत्येन सह सहानुभूतिधारकं प्रति नेति रसप्रदेशे यत्र सः अलौकिकहर्षे मग्नः भवति। रसप्रदेशयात्रायाः मुख्यवाहकः नटस्य अथवा अभिनयस्य माध्यमेन प्रदर्शितः अभिनयसिद्धान्तः अस्ति। भरतस्य मते यस्मिन् कर्म सम्पूर्णवाक्यार्थः बह्व हृदये रसः क्रियते, तत् नाट्यम्। अत्र अभिनयाधारितप्राचीनवृत्तान्तानां साहाय्यम् आदाय नृत्यं प्रेक्षकाणां हृदयेषु सकारात्मकभावनाम् प्रवर्तयति। एवं प्रकारेण भावाधारितं नर्तनं नृत्यम्, भावाभिनहीनं नर्तनं नृत्तं चतुर्विधाभिनयाधारितं रसमाश्रितं नृत्यं च नाट्यम्। उपर्युक्तविमर्शात् स्पष्टं भवति यत् नाट्यम् अभिनयः भवति, अभिनयः च नाट्यं भवति, नाट्यं च रसः।

‘अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः प्रकाशयतेनेनेति अभिनयः’ अर्थात् येन हृदयस्य क्रोधादिभावः प्रकाशितः प्रदर्श्यते वा, अर्थात् अभिनयः अस्ति- अस्य व्युत्पत्त्यस्य आधारेण कोशेषु ‘अभि’ इति उपसर्ग पूर्वकं णिञ् प्रापणे धातुना अच्न प्रत्यनेन अभिनयशब्दः निष्पन्नं भवति यस्य अर्थः नाटकीयप्रदर्शनं, अंगविक्षेपः इत्यादिनः भवति। अभि अभिमुखे नयति इति अभिनयः अर्थात् अभिनयः नाट्यप्रयोगान् समाजं प्रति नेतुम् अस्ति। अभिनीते इति अभिनयः अर्थात् नाटकीयक्रियायाः प्रेक्षकाणां कृते अन्तरक्रियाशीलरूपेण संप्रेषणं अभिनयनम् एव। अभिनयशब्दस्य व्याख्यानकाले नाटककारः आचार्यभरतोऽपि कथयति यत् अभिमुख्यनयन इत्यर्थः अभिप्रत्ययात् निष्पन्नस्य ‘णिञ्-प्रापणे’ मूलात् ‘एरच्’ इति सूत्रे ‘अच्’ प्रत्ययः योजयित्वा अभिनयः शब्दः निष्पन्नः भवति। अर्थात् नाटकप्रयोगस्य अर्थः प्रेक्षकैः सहृदयैः वा अवगन्तव्यः यत् एकं प्रति वा पुरतः वा नेतुम् अथवा प्रेक्षकाणां पुरतः प्रदर्शयितुं अभिनयनम् अस्ति-

अभिपूरवस्तु निय धतूरभिमुख्यर्थनिर्णये, यस्मात्पदार्थन्याति तस्मादभिन्नयः अमृतः।

अभिनयद्वारा एव नाटकस्य विषयवस्तु प्रेक्षकाणां समक्षं प्रस्तुतः भवति। अभिनयप्रयोगेन एव सहृदयस्य हृदयेषु नानार्थाः प्रतिबिम्बिताः भवन्ति। अभिनयः अभिनयः इति उच्यते यतो हि सहृदयस्य हृदयेषु नाटकस्य विविधाः अर्थाः शाख-अङ्ग-उपाङ्ग-युक्त-विधान-प्रयोगेन प्रदत्ताः भवन्ति-

**विभवयति यस्मच्छ ननर्थं हि प्रयोगतः,
शाखंगाओपङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिन्नय।**

एवं मञ्चे यत् कृत्यं दृश्यैः सह प्रदर्शितं भवति तत् अभिनयनम्। अर्थः अस्ति यत् नटः अभिनयद्वारा रामादी इत्यस्य क्रियाकलापाः, वेषभूषाः, विविधाः हावभावाः, अभिव्यञ्जनानि च मञ्चे प्रदर्शयति, संयमेन सः काकु, येति इत्यादीन् समुचितस्थाने संयोजयित्वा समुचितरीत्या

रसविमर्शम्

टिप्पणी

संवादं करोति इति पात्राणि कालश्च, वेषभूषाणां, अलङ्कारस्य च समन्वयं करोति, अभिनयद्वारा पात्रविशेषाणां मानसिकव्यञ्जनानि प्रकाशयति।

नाट्यकारः रामचन्द्र-गुणचन्द्रः अभिनयस्य व्युत्पत्ति-अर्थं स्पष्टं कुर्वन् कथयति यत् अभिनयस्य यस्य अर्थस्य माध्यमेन अभिमुख्यद्वारा अर्थात् साक्षात्कारद्वारा समाजे संप्रेषितः भवति सः अभिनयः अस्ति।

दशरूपके निर्दिष्टः नाट्यप्रयोगः नाट्यभिनयः एव। धनंजयस्य मते कथायां चित्रितानां धीरोदात्तनायिकानां परिस्थितीनां अनुकरणं नाटकम् अस्ति। चतुर्विधाभिनयद्वारा वाचिकादीनां नटः नर्तकी वा रामादि-अनुकार्येण सह एकतां प्राप्नोति। दृश्यज्ञानविषयत्वेन नाट्यस्य अभिनयरूपं कथ्यते। नाटकं वा अभिनयं वा रूपकं च कथ्यते।

साहित्यदर्पणकारः आचार्यविश्वनाथः अवस्थानुकरणं अभिनयनम् इति उक्तवान् अस्ति।

अत्र नटः वा नटादि वा अभिनेय रामयुधिष्ठिरस्य अवस्थानां अनुकरणं मनः, वाक्, शरीरादिद्वारा करोति अतः रामयुधिष्ठिरस्य नटादि वा नटेन वा अभिनयस्य अनुकरणं अभिनयः

तत्त दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपोपद्रुपकमित्युच्यते।

आचार्यस्य मतं यत् अभिनये वा दृश्यकाव्ये रामदीरूपस्य अनुकरणात् अर्थात् नटादिना नायकस्य अभिनयस्य वा दृश्यस्य वा अभिनयस्य वा कारणात् काव्यं रूपक- 'तद्रूपारोपात्तु रूपकम्'।

उपर्युक्तविमर्शात् स्पष्टं भवति यत् केषुचित् आचार्यैः अवस्थानुकरणं केवलं अभिनयः इति आहूतः, अनुव्यवसायात्मकं मन्यमानाः आचार्याः अपि सन्ति। केचिद् तस्य व्यावहारिकं अर्थं गृह्णन्ति केचन तस्य परमार्थिकं अर्थं गृह्णन्ति। अभिनवगुप्तं नाट्यदर्पणकारः च विहाय अधिकांशः नाटककाराः तस्य व्यावहारिकः अर्थं गृहीतवन्तः। आचार्य धनञ्जयः आचार्यविश्वनाथः च केवलं तस्य व्यावहारिकरूपं गृह्णाति। एतेषां आचार्याणां दृष्ट्या सहृदयपर्यवेक्षकदृष्ट्या यत् आदर्शं भवति तत् नटस्य कृते अभिनययोग्यं नाटकीयं च भवति तथा च, सृष्टिकर्तुः दृष्ट्या रूपकम् अस्ति। एवं प्रकारेण दृश्यं वा रूपं वा रूपकं वा नाटकं वा अभिनयं वा एकार्थयुक्ताः शब्दाः सन्ति तथा च एतेषु विविधपर्यायेषु विविधताः सन्ति।

अभिनवगुप्तः, रामचन्द्र-गुणचन्द्रः च सहितं भरतसम्बद्धस्य नाटकस्य चर्चा तुल्यकालिकरूपेण विस्तृता अस्ति। अभिनवगुप्तस्य मते नाटकं न अनुकरणं न च अनुभावरूपः, अपितु सर्वेषां लोकानां भावानाम् अनुकरणम् एव। अनुकीर्तनं भिन्नम्। अनुकरणं प्रत्यक्षस्य अनुकीर्तनं च विभवादिविशिष्टस्य। अनुकरणं प्रतीतिसम्बद्धं भवति, अनुकीर्तनस्य माध्यमेन च सरलं रूपं प्राप्यते। यदा सामान्यीकृतरूपेण भवति तदा सामाजिकः नाट्यरूपेण अनुकीर्तनेन सह परिचयं प्राप्नोति तथा च अस्य परिचयस्य कारणात् रसस्य भावः अनुभूयते। अनुकरणस्य अनुकीर्तनस्य च वास्तविकः भेदः अस्ति चेदपि अनुकरणस्य प्रयोगः अद्यापि दृश्यते। नाट्यदर्पणस्य लेखकः

टिप्पणी

कथयति यत् वाक्यादीनां अनुकरणम्- एतत् रामस्य वचनम्- एतादृशेन निश्चयात् भवति, न तु तस्य वास्तविकरूपेण। कारणं एतं अस्ति यत् नटा न पर्यवेक्षकाः स्वयं अनुकार्यरामादिं दृष्टवन्तः। अनुकरणकर्ता नटा रामादिं न पश्यन् यतोहि अनुकरणं कर्तुं न शक्नोति। प्रेक्षकोऽपि न पश्यन् अंतः अनुकरणकर्तरी अनुकर्ता न मन्यते। अतः कविना लिखितं रामादिकं चरित्रं पठित्वा अभ्यासेन नटा शस्मिन् समये तस्य अनुकरणं करोमि इति निश्चयं करोति, बहु अभ्यासद्वारा स्वयमेव यत् दृष्टवान् इति मन्यते। अस्य धैर्यात् तस्य व्यापारः अनुकरणम् इति उच्यते। वस्तुतः सः रामस्य व्यवहारस्य अनुकरणं न करोति अपितु केवलं तस्य जनव्यवहारस्य अनुकरणं करोति।

प्रेक्षकः नृत्यस्य विषये रामादिशब्दान् प्रतीकान् च अवगन्तुं च अत्यन्तं सुन्दरं सङ्गीतम् इत्यादीनि श्रोतुं बाध्यः भवति अत्र रूपस्य, स्थानस्य, कालस्य च भेदः अस्ति। अतः तत्प्रकारं रामादिरूपं नास्ति चेदपि वाचिकादिकर्मणा नृत्यरूपं आच्छादयित्वा तत्प्रकारं रामादिरूपं निर्मितेषु नाटकेषु रामस्य निर्णयः कर्तुं शक्यते। अत एव तत्प्रकारे सुखदुःखदशायां रामादियां तेषु परिस्थितिषु लीनः भवति।

भरतः तु नाट्ये यथार्थरूपं कथयति। परन्तु ते एतत् तथ्यं स्वीकुर्वन्ति यत् अभिनये अन्तरिक्षकालसम्बद्धाः सीमाः तादृशाः सन्ति यत् प्रत्येकस्य वस्तुनः यथार्थरूपं प्रदर्शयितुं न शक्यते। नाट्याचार्यैः उक्तं यत् सः नटस्य शारीरिकवेषं स्वीकुर्वन् सह नटस्य व्यक्तित्वं अपि आत्मसातयति, स्वस्य व्यक्तिगततां च त्यजति। अभिनवभारतीयाः लेखकस्य मतं यत् यथा पूर्णः, शुद्धः, चेतनः, प्रकाशसदृशः च आत्मा अमरः स्वतन्त्रः च सन् अपि स्वस्य मूलस्वभावं त्यक्त्वा स्वस्य पूर्णतया संगतस्वभावं स्वीकृत्य धारितेन शरीरेण सह सम्पूर्णं तादात्म्यं स्थापयति, तथैव तस्य नटः अपि आत्मनः परित्यागः रामादि अभिनेत्रेण सह सम्पूर्णं परिचयं स्थापयति। अस्मिन् सन्दर्भे नटेन सह पूर्णपरिचयस्थापनसमये अपि नटस्य स्वस्य व्यक्तित्वस्य सर्वथा परित्यागः न सम्भवति इति अपि उल्लेखयति। अभिनेतुः शारीरिक-मानसिक-परिवर्तनानां कारणात् सामाजिकः प्रेक्षकाः वा तं रामादि-अभिनयत्वेन स्वीकुर्वन्ति न तु केवलं नाटककारत्वेन। यथा भक्ष्यवस्तूनाम् उपयोगे अपि शरीरस्य पृष्ठभूमितः आत्मा असक्तः तिष्ठति, तथैव नटः अपि नटस्य पृष्ठभागे स्थित्वा अपि आत्मानं नटं मन्यते, तथैव समाजः तं रामं मन्यते, तदा एव तत्र सहृदये रसभावः। अभिनवगुप्तः कथयति यत् नाटके नटः रामादिनां तादात्म्यं स्थापयित्वा अपि स्वरूपं न त्यजति तथा च सहृदयः तं नटं रामं मन्यते। तदा एव भावः भवति। वस्तुतः अभिनयः एकः आध्यात्मिकः अभ्यासः अस्ति, यस्मिन् शरीर-मनः-वाक्-हस्त-पाद-दृष्टि-आदिषु पूर्णतया एकाग्रता, निरोधः च आवश्यकः अस्ति अतः अभिनयनकाले शरीर-मनः, वाक्-दृष्टि-आदिनि सर्वाणि तत्त्वानि अपेक्षितानि सन्ति। हस्तपादादिकं भावानुरूपं नियन्त्रितं प्रयुज्यते च। अभिनयने उपर्युक्तानां सर्वेषां तत्त्वानां परस्परं सहकार्यम् अपेक्षितम्।

टिप्पणी

7.2.1 अभिनयस्य प्रकाराः

प्रायः सर्वैः नाटककारैः चतुर्विधं अभिनयस्य चर्चा कृता अस्ति, ते सन्ति- आंगिकः, वाचिकः, आहार्यः, सात्विकः च। आचार्य भरतः मुख्यतया एतान् चतुर्विधं अभिनयं स्वीकुर्वति-

अङ्गिको वाचिकाश्चौव ह्यरायः सत्त्विकास्तथा,
ज्ञेयत्वभिनयो विप्रः चतुर्धा परिकल्पः।

उपर्युक्तचतुर्प्रकारान् विहाय भरतः अन्ययोः प्रकारयोः अभिनयस्य अपि चर्चा करोति, ते सन्ति- सामान्यविधानं चित्रविधानं च- सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागंगसत्त्वजः इति उक्तम् अस्ति। अर्थात् अभिनयविषयत्वात् अभिनयेषु अपि सामान्यं भवति, यस्मिन् आङ्गिकादिवत् चत्वारि अभिनयः सर्वेऽपि समाविष्टाः सन्ति। तथा च चित्राभिनयस्य विषये उक्तं यत् शारीरिकक्रियायाः विविधमुद्राभिः प्राकृतिकवस्तूनाम्, सन्ध्या, सूर्यः, चन्द्रः, वनं, उद्यानं, नदी, पर्वतः इत्यादिषु च प्रतीकात्मकं विधानं चित्राभिनयम्-

अङ्गद्यभिनयस्यैव यो विशेषः क्वाचित् क्वाचित्,
अनुक्त उच्यते चित्रः स चिताभिनयस्मृतः।

नाट्यशास्त्रे व्यावहारिकदृष्टिकोणः आसीत् यं आचार्यभरत इत्येतदतिरिक्तं तदनन्तरं नाटककाराः सामान्यचित्राख्यस्य अभिनयस्य पृथक् मान्यतां न दत्तवन्तः। परन्तु सर्वैः नाटककारैः आङ्गिका इत्यादीनां चतुर्णां कृत्यानां अनुमोदनं कृतम् अस्ति। अस्मात् दृष्ट्या चतुर्विधं अभिनयं सर्वत्र स्वीकार्यम् अस्ति। ते- आङ्गिकः वाचिकः आहार्यः सात्विकं च। अभिनयदर्पणादिग्रन्थेषु एतेषां चतुर्णां प्रकाराणां चर्चा कृता अस्ति।

अङ्गिको वाचिकास्तद्वत्तदहर्षः परः- अभिनयदर्पणः
साहित्यदर्पणस्य लेखकः अपि कथयति-

भावदाभिनयोवस्थानुकरः स चतुर्विधः
अङ्गिको वाचिकाश्चौवामहर्षः सत्त्विकास्तथा।

अभिनयदर्पणस्य लेखकः कथयति यत् आङ्गिकादीयाः चत्वारः अभिनयः नटराजशिवस्य चत्वारि रूपाणि सन्ति, यस्य अधिष्ठाता देवः स्वयं शिवः अस्ति। आचार्यः कथयति यत् एतत् सर्वव्यापी विश्वस्य शिवस्य शारीरिकं निष्पादनं, समग्रं वाक् अस्य शिवस्य वाचिकं निष्पादनं, चन्द्रतारकादिभिः अलङ्कृतं आकाशं शिवस्य शारीरिकं निष्पादनं शिवः एव सात्विकरूपेण अलङ्कृतः प्रदर्शनम्-

अङ्गिकां भुवनं यस्य वाचिकं सर्ववामयम्।
अहर्षं चन्द्रतरादि तं नुः सात्विकं शिवम्॥

अंगिका, वाचिका, आहार्यः, सात्विकं च- एतेषां चतुर्विधकर्मणां विमर्शः क्रमशः यथा-
अभिनयस्य विस्तृतविश्लेषणम्।

1. अंगिकाभिनयः

नाटककारैः चर्चाकृतेषु चतुर्विधेषु अभिनयेषु प्रथमः आंगिकाभिनयः। अङ्गेन अङ्गचालनेन निवृत्तम्, अङ्गेन निवृत्तम् विक्षेपादिः अङ्गनिष्पन्नभावव्यञ्जकं विक्षेपादिः अङ्गेन कृतम् आङ्गिकम्। आङ्गिकाशब्दः अङ्गशब्दे ठञ् प्रत्यययोगेन निर्मितः, यस्य सामान्यतया अर्थः - शरीरस्य नानाङ्गैः क्रियमाणः अभिनयः। अत्र नटः स्वशरीरस्य नानाङ्गैः, उपांगैः, प्रत्यांगै च माध्यमेन रामादि अनुकार्यस्य विविधानि कर्माणि प्रेक्षकाणां सम्मुखे प्रदर्शयति। अभिनयदर्पणस्य लेखकः अपि कथयति यत् एतेषां त्रयाणां साधनानां- अङ्ग-उपाङ्ग-प्रत्याङ्ग-द्वारा कृतः अभिनयः आंगिकाभिनयः -

तत्रङ्गीकोहङ्गप्रत्यङ्गोपङ्गस्त्रेधा प्रकाशतः।

नाट्यदर्पणे अपि चर्चा अस्ति यत् शरीराङ्गैः उपांगैः च कर्मणां कल्पनं आंगिकाभिनयः -

कर्मओहङ्गैरुपगेश्च साक्षद् भवानमङ्गिकाः।

‘आंगिका’ शब्दस्य व्युत्पत्तिं व्याख्याय नाट्यदर्पणस्य लेखकः कथयति यत् अङ्गाः एव अभिनयस्य कारणम्, तत् आंगिकाभिनयः- अङ्गानि प्रयोजनं हेतवः यस्येत्याङ्गिकाः इति कथ्यते। तस्य मतेन मिश्रभावादिभिः समन्विता कर्मव्यञ्जना शिरः, हस्तौ, वक्षःस्थलं, कटिः, पार्श्वपादः, नेत्रभ्रूः, पलकः, अधरः, गण्डः, इत्यादिभिः अङ्गैः प्रेक्षकाणां कृते आङ्गिका-अभिनयः अस्ति। चनु इत्यादीनि च रामादिप्रतिक्रियायाः उपांगाः क्रोधः, उत्साहः, आवेगः, वैरभावः, हर्षः, श्वेतता, मुखस्य भावः, भ्रूभङ्गः इत्यादयः सन्ति इति स्पष्टं भवति यत् विविधशरीरङ्गानाम्, उपांगानां, प्रत्यांगानां इति आंगिकाभिनयः। आचार्यभरतेन त्रिविधशरीरविधानस्य वर्णनं कृतम् अस्ति- शरीरजः, मुखजः, चेष्टाकृतः च (चेष्टा क्रियाभिनयः)। एतेषु शाखा-अङ्ग- प्रत्याङ्गेन शारीरिकक्रिया प्रदर्श्यते। प्रत्याङ्गमात्रकृतः अभिनयः मुखजः उपाङ्गाभिनयः वा उच्यते। तथा च नानाविधः चेष्टेन कृतं अभिनयं चेष्टाकृतं अभिनयम् अथवा चेष्टाक्रियाभिनयम्। भरतस्य मते अत्र अवयवानां उपांगानां च संख्या षट्-षट्। शिरः करौ वक्षःपार्श्वौ कटिपादौ- एते षट् शरीराङ्गाः। केचन आचार्याः ग्रीवाम् अतिरिक्तं अङ्गं मन्यन्ते, केचन आचार्याः स्कन्धं सप्तमं अङ्गं मन्यन्ते। तथा चक्षुः भ्रूवो नासिकाधरौ कपोलः चिबुकः च षट् उपांगाः। केनचित् आचार्येण मणिबन्धः, जानुद्वयं, जानुद्वयं च अतिरिक्तप्रत्यङ्गं मन्यते। केचन आचार्याः प्रत्यङ्गेषु ग्रीवां गणयन्ति। शाखाः, अङ्कुरः, नृत्तः इति नाम्ना त्रयाणां अभिनयमानां मध्ये आङ्गिकः अभिनयः शाखाः इति कथ्यते। नाट्यशास्त्रे आङ्गिकाभिनयभेदानां सूक्ष्मविस्तृतविमर्शः अस्ति।

टिप्पणी

टिप्पणी

7.2.2 वाचिकाभिनयः

वाच निष्पन्नो, वाचकृतं- वाक् वा सम्बन्धी वा परिणामी। अस्य व्युत्पत्तेः आधारेण 'वाचिका' इति शब्दः 'वाच्' इति शब्दे 'ठञ्' इति प्रत्ययः योजयित्वा समाप्तः भवति। वाचिकाशब्दस्य सामान्यार्थः- वाक् वा वाक् वा सम्बन्धी। वाक्-सम्बद्धं अभिनयं वाचिका-विधानम्। वाचिका-विधने वाक्-अभिनयस्य प्राधान्यं भवति। नाट्यदर्पणस्य लेखकस्य मते 'इक्' इति प्रत्ययेन वाचिकशब्दस्य निर्माणं भवति। तेषां मतेन वक्तुः भावनानुसारं भाषणस्य अनुकरणं वाचिका अभिनयः इति कथ्यते- वाचिकोभिनयो वाचं यथाभवमनुक्रियम्। अत्र सूत्रे प्रयुक्तः 'यथाभवक्' इत्यर्थः- उत्साहः, क्रोधः, आसक्तिः, द्वेषः, भयं, शोकः, लोभः, ईर्ष्या, अहङ्कारः, संशयं, रोमाञ्च इत्यादीनां भावानाम् अनुसारं शब्दानां उच्चारणम् अत्र स्थातुं वाक् अनुकरणं भवति मनः प्रसङ्गानुकर्य जनव्यवहारं च। रामादी अनुकर्यस्य अनुसरणं कृत्वा मञ्चे पात्रैः मुखेन यत् किमपि व्यक्तं भवति तत् सर्वं वाचिका-अभिनयस्य अन्तर्गतं भवति। अभिनवगुप्तस्य मतेन वाक् एव अभिनयः- वागेभवाभिनयः। आचार्याणां मतं यत् वाक् वा वाचिका-अभिनयम् नाटकस्य शरीरम् अस्ति, अङ्गिका-अभिनयम्, आहार्य-अभिनयम्, सात्विक-अभिनयम् च संवादस्य अर्थं व्यञ्जयन्ति। आङ्गिकादयः अभिनयः वाचिकाविधानेन प्रभाविताः सुदृढाः च भवन्ति। अतः आचार्याणां मतं यत् नटः केवलं वाक्प्रकरणे अर्थात् वाचिका अभिनयमे प्रयासं कुर्यात्-

वाचि यत्नास्तु कर्तव्यो नृत्यस्येयं तनुः स्मृतं,
अङ्गेनपथ्यसत्त्वानि वाक्यार्थं व्याञ्जयन्ती हि।

वाक्-महत्त्वस्य चर्चां कुर्वन् आचार्यभरतः कथयति यत् अस्मिन् जगति सर्वाणि शास्त्राणि सर्वाणि ग्रन्थानि च वाक्-आश्रितानि अर्थात् केवलं वाक्-आश्रितानि सन्ति। एषा वाक् सर्वस्य जगतः अध्यक्षा देवी अस्ति। इदं वाक्यं सर्वलोकनिर्माता शासकं मोक्षोपचारं च ज्ञानी सर्वज्ञः। इदं वाक्यं सर्वत्र सर्वत्र बहुधा प्रचलितम्। अस्मात् वाक्यात् महत्तरं जगति न विद्यते, यतो हि एतत् वाक्यं सर्वस्य जगतः कारणम्-

वाघमयनिहा शास्त्रनि वाक्निष्ठानि तथाइव च,
तस्माद्वचः परं नस्ति वाग् हि सर्वस्य करणम्।

अस्मात् वाक्विशेषात् स्पष्टं भवति यत् अन्यप्रकाराः वाचिकाविधानसंयोगेन एव पराकाष्ठां प्राप्नुवन्ति तथा च चतुर्विधविधानसंयोगेन कृतं काव्यं नाट्यप्रदर्शनं वा प्रेक्षकाणां हृदये अद्वितीयं आनन्दं संप्रेषयति। वाचिकाविधानं प्रभावी कर्तुं भरतेन आगमः, नामः, आख्यातः, उपसर्गः, निपातः, समासः, तद्धितः, सन्धी, वचनं, विभक्तिः, उपग्रहः इत्यादिभिः निर्मितं मन्यते तथा च उपर्युक्तेषु नियमेषु शब्दसम्बद्धेषु नियमेषु सूक्ष्मतया विचारः कृतः अस्ति-

आगममख्यातनिपातोपसर्गसमासातादितैर्युक्तः,
संधिवाचनविभक्त्युपग्रहनियुक्तो वाचिकाभिनयः।

आचार्यभरतस्य दृष्ट्या अत्र द्विविधा रचना आवश्यकी भवति, तानि- निबधः अर्थात् छन्दसि रचना तथा च चुर्णपदम् अर्थात् गद्ये रचना। निबधपदबन्धे (स्वदीर्घशब्दाः) वर्णाः केचन नियमाः अनुसरन्ति, यदा तु चुर्णबन्धे अर्थस्य स्थाने बहुशब्दानां साहाय्यः गृह्यते। अत्र अनुप्रासग्रन्थादिः विस्तरेण विचारितः। भरतः कथयति यत् काव्यरचनाः षट्त्रिंशत् काव्यलक्षणैः भिन्न-भिन्न-श्लोक-रचितैः विविधैः वृत्तिभिः रचिताः भवेयुः। अनुप्रास-चरित्र-सहितं भरतेन वाचिक-अभिनयस्य वर्णनं कुर्वन् चतुर्णां अलंकारानां, दशगुणानां, दशदोषानां, प्रायः सर्वान् च रस-काव्य-कला-तत्त्वानां चर्चा कृता अस्ति। तथा अत्र नाट्यप्रयोगे प्रयुक्तस्य संस्कृतप्राकृतग्रन्थस्य अपि उल्लेखः अस्ति। संस्कृता प्राकृतभाषा च वक्तानुसारेण चतुर्विधा भवति- अतिभाषा, आर्यभाषा, जातिभाषा, योन्यन्तरी च। चतुर्वर्णसम्बद्धाः जातिभाषाग्रन्थाः द्विविधाः इति उक्ताः- संस्कृतं प्राकृतं च। अत्र संस्कृतस्य प्राकृतभाषायाः च चरित्र-अनुरूप-पाठ-योजनायाः चर्चा अस्ति। अत्र मागधी, अवन्तिका, प्राच्या, शौरसैनी, अर्धमागधी, दाक्षिणात्यादि इत्यादिना नाटकनटैः प्रयुक्ताः भाषाः तथा च नाटके प्रयुक्ताः सप्त बोलीः अर्थात् शकारः, आभिरः, चांडालः, शबरः, द्रमिलः, आन्ध्र, वनेचराः इति भाषाः सन्ति अपि चर्चा कृता। नाटकस्य सन्दर्भे पैशाचि इत्यादिभाषाप्रयोगः अपि दृश्यते। पाठस्य प्रसङ्गे उत्तम-मध्यम-अधमवर्णैः कृतैः वाक्यप्रकारसंबोधनप्रकारविषये च तदुत्तुल्यैः श्रेष्ठैः हीनैः च वर्णैः सह विमर्शः भवति। नाटके गोत्र-गुण-जाति-चेष्टा-कर्मानुसारं नामपालननियमोऽपि उल्लिखितः अस्ति। वाचिकविधानप्रसङ्गे ग्रन्थगुणानां चर्चा कुर्वन् भरतेन सप्तस्वरस्य, त्रीणि स्थानानि, चत्वारि वर्णानि, द्वे प्रकारे काकुः, षट् अलंकारः, षट् भागाः च उक्ताः सन्ति। अत्र-

- (1) सप्त स्वराः सन्ति- षडज, ऋषभ, गांधार, मध्यमः, पञ्चमः, धैवतः तथा निषाद।
- (2) तत्र त्रीणि स्थानानि- उरसू, कण्ठः, शिरः च।
- (3) चत्वारः वर्णाः सन्ति- उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः, कम्पितश्च।
- (4) काकुः द्विविधः- साकंक्षः निराकंक्षश्च।
- (5) षट् अलङ्काराः सन्ति- उच्चः, दीप्तः, मन्द्रः, नीचः, द्रुतः, विलम्बितः।
- (6) पाठस्य षट् भागाः सन्ति- विच्छेदः, अर्पणः, विसर्गः, अनुबन्धः, दीपनः, प्रशमनः च।

नाट्यशास्त्रे रसगतस्य, रसना-समुचितस्य स्वर-स्थान-शब्द-आदि-प्रयोगस्य च चर्चा अभवत्। नाट्यशास्त्रे मार्गनाम्ना वाचिक-विधानस्य प्रकाराः चर्चा कृताः सन्ति, ये निम्नलिखितरूपेण सन्ति- आलापः, प्रलापः, विलापः, अनुलापः, संलापः, अपलापः, संदेशः, अतिदेशः, निर्देशः, व्यपदेशः, उपदेशः, अपदेशः च।

टिप्पणी

रसविमर्शम्

टिप्पणी

एवं स्पष्टं भवति यत् वाचिका-विधानस्य सन्दर्भे भरतेन भाषा-नियम-भाषा-विविधता, संबोधन-नियमः, वर्ण-नामकरण-पाठ-गुण-आदीनां मनोवैज्ञानिकं आध्यात्मिकं च विश्लेषणं कृतम् अस्ति प्रयोक्ता तस्य प्राप्तिः सम्भवं करोति क्षेत्र-काल-स्थित्यानुसारं भाषा-ताल-ध्वनि-विराम-उच्चारण-आदि-अनुरूपं पात्रं, काव्य-गद्यं वा काव्यस्य भागं वा पाठयित्वा नाटकस्य आनन्दः। अत्र पाठगुणस्य नाटकसम्बन्धित्वेऽपि पाठगुणव्यतिरिक्तानि सर्वाणि वचनानि नाटकस्य निर्मातृणां सम्बन्धिनो भवन्ति। अतः सर्वविधानस्य प्राणा इति वाचिक-अभिनयस्य उपयोगिता त्रयाणां-नाटककारस्य, नटस्य, सहृदयस्य च सर्वत्र स्वीकृता अस्ति।

7.2.3 आहार्याभिनयः

आहार्यशब्दः 'ह' मूलात् ण्यत् प्रत्ययेन 'आङ्' उपसर्गेण निर्मितः, यस्य अर्थः- अलङ्कारेण वा अलङ्कारेण वा संप्रेषितः वा प्रभावितः वा। नाट्यदर्पणस्य लेखकः कथयति यत् बाह्यवस्तूनि कृतानि वर्णादिकं अनुकरणं प्रवर्तनकला-वर्णाद्यनुक्रियहार्यो बह्वावस्तुनिमित्तकः।

अग्निपुराणस्य लेखकः एतत् अभिनयम् बुद्धिप्रेरितं अभिनयम् मन्यते स्म। आहार्याभिनयनं अनुकार्यरामादि-बाह्य-वाद्यैः सह सम्बद्धम् अस्ति। तस्य मुख्यं विधानं नेपथ्ये भवति; अतः नेपथ्यः विधानम् अस्ति। एषः नाट्यसंरचनायाः नेपथ्यः अथवा नाट्यगृहस्य नेपथ्येन नियन्त्रितव्यवस्था। भरतस्य मतं यत् सर्वे प्रकाराः अभिनयमाः आहार्यविधानाश्रिताः भवन्ति-

यस्मत् प्रयोगः सर्वोयमहर्ष्यभिनये स्थितः,

नानवस्थाः प्राकृतः पूर्वम् नेपथ्यसन्धितः,

अङ्गादिभिर्भिव्यक्तिमुपागच्छन्त्ययतनातः।

नेपथ्यविधियुक्तानां पात्राणां भिन्ना अवस्थाः स्वभावाः च इति। अतः अङ्गादिद्वारा भावाः अप्रयत्नेन व्यक्ताः भवन्ति। अत्र मुखस्य श्रंगारस्य, वस्त्रस्य च विषये विशेषं ध्यानं दीयते। आहार्य-अभिनयनं मञ्चे पात्राणां स्थितिः, प्रकृतिः, वेषभूषाः, शरीररचना, अलङ्कारः, वेषः, जीविताः निर्जीवाः च तथ्याः इत्यादीनां नाट्यप्रयोगः। अत्र नटः कालस्थानानुसारं वेषं धारयन्, भिन्न-भिन्न-शरीर-गति-युक्तः, सहृदयस्य वा प्रेक्षकस्य वा पुरतः स्वभावं प्रकटयति, येन सहृदेषु भावः सृज्यते। सहृदयः सर्वप्रथमं मञ्चे नटानां वेषं दृष्ट्वा नटं रामः, सीता, दुष्यन्तः, शकुन्तला इति अवगच्छन्ति। वेषादिद्वारा रामसीता इत्यादिरूपेण एषा परिचयः अथवा प्रादुर्भावः आहार्य-अभिनयः अस्ति। अत्र पात्ररचना-वेष-प्रकरणयोः माध्यमेन पृष्ठभूमितः एव विविधाः परिस्थितयः चित्रिताः सन्ति, यथा शोके मलिनवेषेण, श्रंगारेण च अलङ्कृतः, उज्ज्वलवेषेण, अन्य-अभिनयैः सह स्वस्य भाव-व्यञ्जनं सुसंयुक्तं च दृष्ट्वा मञ्चे पात्रः दृश्यते प्रकाराः, प्रेक्षकाः आनन्दिताः भवन्ति। एषः आहार्य-अभिनयः सम्पूर्णं नाटकीय-प्रक्रियाम् प्रभावितं करोति, सर्वेषां अभिनय-प्रकारानाम् अनुकूलतां च प्रदाति। अतः आहार्यविधानं सर्वेषां अभिनयमानाम् आधारः इति मन्यते। अस्मिन् प्रदेश-काल-प्रकृति-स्थिति-स्त्रीत्व-पुरुषत्व-लिङ्ग-आदीनां समुचिततायां विशेषं बलं दत्तम् अस्ति। आचार्यभरतस्य कथनमस्ति यत् अभिनेत्रेण पात्रविशेषस्य चरित्रं

टिप्पणी

अभिनयनम् इति स्वीकर्तुं भवति। अत्र नटस्य स्वस्वभावं त्यक्त्वा पात्रविशेषस्य स्वरूपं स्वीकुर्वितुं भवति तथा च यस्य व्यक्तिस्य वेषः अभिनेत्रेण गृह्णाति अर्थात् अभिनयकाले यदा नटः विशेषरूपं गृह्णाति तस्य भावनायाः अनुसरणं कर्तव्यं भवति। यदि कश्चित् वर्णादिं धारयति तर्हि तस्य व्यक्तित्वविशेषस्य व्यक्तित्वेन स्वस्य व्यक्तित्वं आच्छादयति। एवं नटः सहृदयं प्रति पात्रविशेषान् आत्मानं प्रस्तुतं करोति। यथा जन्ममानः प्राणी पूर्वशरीरस्य भोगदुःखस्वभावं त्यक्त्वा जीवनान्तप्राप्तस्य स्वभावं गृह्णाति तथा अनुकरणकर्त्ता स्वनिहितं सुखदुःखं त्यक्त्वा गृह्णाति तस्य विशेषस्य चरित्रस्य स्वभावः। अस्य कर्मस्य एकतां अनुयायिनः स्वभावं च प्रस्तुत्य आहर्षविधनं सहायकं सिद्धं भवति। एषः वेषः न केवलं प्रदेशस्य, कालस्य, अपितु व्यक्तिस्य आजीविकायाः, विनयस्य, जातिस्य इत्यादीनां अभिव्यक्तिः अपि भवति। प्रदेशविशेषानुसारं मुखस्य मेकअप, वस्त्र, केशशैली इत्यादीनां कारणात् आहर्षविधाने विविधता स्पष्टतया दृश्यते।

नाट्यशास्त्रे चत्वारः प्रकाराः आहार्य-अभिनयः वर्णिताः सन्ति, ते - (१) पुस्तः (२) अलङ्कारः (३) अङ्गरचना (४) संजीवः च।

1. **पुस्तः**:- पुस्तस्य अर्थः - पुस्तस्य प्रतिलिपिं प्रस्तुत्य च-

शैलायनविमानानि चर्मवर्मध्वज नगः।

ये क्रियन्ते हि नात्ये तु स पुष्ट इति सञ्जनीतः।

अर्थात् नाटके ये शिला (पर्वतः), वाहनं, विमानं, चर्मकवचः, ध्वजः, गजः इत्यादिना निर्मिते, ते पुस्तः इति उच्यन्ते। पुस्तविधिः त्रिविधः-

- सन्धिम विधिः- अनेकवस्तूनि संयोजयित्वा वस्तुनः प्रतिकृतिं करणं इत्यर्थः।
- व्याजिम् यान्त्रिकविधिना कृतं अभिनय इत्यर्थः।
- वेष्टिम इत्यर्थः पटेन वेष्टयित्वा वस्तुनः निर्माणम्।

2. **अलङ्कारः**:- माला, आभूषणं, वस्त्रं च अत्र आभूषणं मन्यते। अनेकधा तस्य समायोजनं अङ्गोपङ्गविधिः। मालाभूषणवस्त्रैश्च नानाशरीरङ्गोपमालङ्कारः अलङ्करविधिः। अत्र मालाप्रयोगस्य पञ्चविधाः चतुर्विधाः आभूषणाः त्रिविधाः वस्त्राणि च प्रकीर्तिताः यथा-

(1) मालाविधिः - (1) वेष्टिमः (2) विततः (3) संघात्यः (4) ग्रंथिमः तथा प्रालम्बितः।

(2) चतुः प्रकाराभूषणप्रयोगः - (1) अवेध्यः (2) बन्धनीयं (3) क्षेप्यः (4) आरोप्यः।

टिप्पणी

(3) त्रिविधं वस्त्रम् - (1) शुद्धवस्त्रं (2) विचित्रवस्त्रं (3) मलिनवस्त्रं च।

3. **अङ्गारचना-** आदर्शविशेषस्य भागानुसारं प्रतिरूपस्य भागानां निर्माणम् इत्यर्थः। आचार्यभरतस्य मतेन स्थितिं प्रकृतिं च अवगत्यप्रदेशः, जाति, वयः च आधारेण शरीरस्य अङ्गानां निर्माणस्य व्यवस्था कृता अस्ति। शरीरसंरचना, केशविन्यासः इत्यादयः अभिनयस्य अत्यावश्यकाः भागाः इति मन्यन्ते, येषां मुख्याधाराः प्रदेशः, जातिः, आयुः, स्थितिः, प्रकृतिः इत्यादयः सन्ति भरतेन अङ्गारचनाया दृष्ट्या चत्वारः प्राकृतिकाः वर्णाः उल्लिखिताः सन्ति, ते सन्ति- श्वेतः, पीतः, नीलं रक्तं च।

एतेषां नानावर्णान् अन्यवर्णैः सह मिश्रयित्वा निर्मीयन्ते यथा-

श्वेतः + पीतः - पाण्डुवर्णः

श्वेतः + नीलः - कपोतः

श्वेतः + रक्तः - पद्मः

पीतः + नीलः - हरितम्

नीलः + रक्तः - कशायम्

रक्तः + पीतः - गौरम्

अत्र मञ्चानुसारेण चतुः प्रकारः शम्भूकर्मः - शुद्धः, श्यामः, विचित्रः, रोमशः च तथा च पार्श्वगतः अथवा पार्श्वमौली, मस्तकी, किरीटी इति नाम्ना त्रिविधः शिरोवेशः अपि चर्चा कृता अस्ति। एवं प्रकारेण भिन्नप्रकृत्यानां अङ्गारचना अत्र चर्चा कृता।

4. **संजीवम्-** मञ्चे जीवानां प्रवेशः संजीवः इति कथ्यते। एते चतुष्पादः द्विपदः अपदः इति त्रिविधाः। अत्र उरगः (नागः) अपद् इति उच्यते, पक्षिणः मानवाः च द्विपदाः, ग्रामीणाः वन्यजन्तुः च चतुष्पादः इति उच्यते। अन्ते कलादृष्ट्या यथार्थस्य साक्षात्कारस्य सौन्दर्यस्य च भावस्य समन्वयः सामञ्जस्यश्च आहार्य-अभिनयः अस्ति, यस्य केन्द्रे रसानां अभिव्यक्तिः अस्ति।

7.2.4 सात्विकाभिनयः

सत्त्वगुणोऽस्यस्ति सात्विकः, सत्त्वेणनिवृत्तिम् इति सत्त्विकः वा सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भवति इत्यादि व्युत्पत्ति दृष्ट्या सत्त्वशब्दे 'ठञ्' प्रत्यय योजयित्वा सात्विकशब्दस्य निर्माणं भवति, यस्य अर्थः- सत्त्वगुणसम्पन्नः, आन्तरिकभावना वा भावयुक्तः, सत्त्वगुणसम्पन्नः . बाह्यचिह्नानि, काव्ये व्यञ्जनानां प्रकारः। सात्विकशब्दस्य व्युत्पत्तिं व्याख्याय नाट्यदर्पणस्य लेखकः कथयति

टिप्पणी

यत् एकाग्रचित्तस्य नाम सत्त्वम् अस्ति तथा च यस्य सत्त्वस्य प्रयोजनं वा कारणं वा भवति सः सात्त्विकः- अवहितं मनः सत्त्वम्, तत् प्रयोजनं हेतुरस्येति सात्त्विकः। यदि मनसः स्थिरता नास्ति तर्हि नटः स्वरादिप्रदर्शनं कर्तुं न शक्नोति, अतः स्वरादि-अनुभवानाम् प्रदर्शनं सात्त्विक-विधानम् इति कथ्यते। स्वरभेदः (टिप्पणी) इत्यादिभिः सह स्वरभेदः, कम्पनः, स्तम्भः, रोमाञ्चः, मूर्च्छितः, स्वेदः, विवर्णता, अश्रु, निःश्वासः, पीडा, लज्जा, जृम्भणः, दुर्बलता, गुरुता, उलूकमुद्रा, आकारहीनता, सजगता, लारपातः वा फेनः, विश्रामः इति अर्थः शरीरस्य। स्वराभेदादि-अनुभवानाम् प्रदर्शनं रसस्य, श्रेष्ठस्य, मध्यमस्य, नीचस्य च स्वभावस्य औचित्यं अनुवर्तते। सत्त्वं मनसा उत्पद्यमानं भावः सत्त्वं च मनसः एकाग्रत्वाद् उत्पद्यते इति भरतेन उक्तम्। अश्रु-उत्साह-आदयः सत्त्वस्य स्वभावः, यः भिन्नचित्तेन अभिनयः कर्तुं न शक्यते यतोहि नाटके यस्मिन् जनस्वभावः अनुकरणं भवति यस्मिन् सत्त्वम् अपेक्षितम्। किं वक्तव्यं यत् रोमाञ्च-अश्रु-आदि-मूल-प्रकृतेः स्वाभाविक-अभिनयनं परकीय-रीत्या अन्यचित्त-माध्यमेन एव सम्भवति। तस्य सम्भवं कर्तुं अतीव कठिनम् अस्ति। नाटके व्यक्तिनाट्यः दुःखी वा प्रसन्नः वा इति तस्य भूमिकायाः सह किमपि सम्बन्धः नास्ति। संवादे निहितभावानुसारं तस्य मञ्चे प्रदर्शनं कर्तव्यं भवति। नाटके यथार्थं स्वाभाविकं च स्थितिं निर्मातुं नटस्य सत्त्व-

सत्त्वं नमः मनः प्रभवम् । मनसा समाधौ सत्त्वनिषपत्रिभवति।

अष्टौ सात्त्विकभावाः

स्तम्भ स्वेदोथा रोमान्चः स्वर्भेदो वेपथुः, वैवर्ण्यमश्रु प्रलाय इत्यष्टौ सत्त्विका मतः।

अर्थात् स्तम्भः स्वेदः रोमाचः स्वर्भेदः वेपाथुः वैवेर्न्यः अश्रुः प्रलयः च। प्रत्येकस्योपपत्तेः कारणानि यथा-

1. स्तम्भः- आनन्दः भयं शोकं विस्मयं दुःखं क्रोधं च।
2. स्वेदः- क्रोधं भयं हर्षं लज्जां शोकं श्रमं रोगं तापः आघातः आघातः व्यायामः शोकः सूर्यप्रकाशः संपीडनं च।
3. रोमाञ्चः- स्पर्शं भयं शीतं हर्षं क्रोधं च रोगं च।
4. स्वरभेदः- भयं हर्षं क्रोधं जरा शुष्कं रोगं मद्यपानं च।
5. वेपथुः- शीतं भयं हर्षं क्रोधं स्पर्शनम्।
6. वैवर्ण्य- शीतो, क्रोधः, भयं, श्रमः, रोगः, श्रान्तः, तापः च।
7. अश्रुः- आनन्दः शोकः धूमः क्रोधः ईर्ष्या भयं शोकः अस्थिरदृष्टिः शीतरोगः।

रसविमर्शम्

टिप्पणी

8. प्रलयः- श्रमः अचेतनं मद्यं निद्रां च आक्रमणं च आसक्तिः।

सात्त्विकभावनाप्रवर्तकनटस्य अष्टगुणाः- सौन्दर्यं, विलासः, माधुर्यं, गम्भीरता, स्थिरता, तेजः, ललितः, औदार्यः च।

नायिकालङ्कारत्वेन अपि द्विविधं सात्त्विक-आलंकारं विमर्शितम्, ते- यत्नजः, अयत्नजः च। अत्र यत्नजः अलंकारस्य द्वौ प्रकारौ उल्लिखितः- शरीरजः स्वभाविकश्च। शरीरजः अलंकारस्य संख्या त्रीणि, स्वाभाविकः अलंकारस्य तु सप्त- .

1. शरीराजः अलंकारः- हावः भावः हेला च।

2. स्वाभाविकः अलंकारः- सौन्दर्यं, कान्तिः, दीप्तिः, माधुर्यं, प्रगल्भता, औदार्यं धैर्यः च।

नाटकस्य दृष्ट्या अव्यक्तं व्यञ्जनं दुष्करं भवति इति कारणतः सर्वेषु अभिनयमेषु सात्त्विक-अभिनयं श्रेष्ठं मन्यते। प्राथमिकता-तुच्छतादृष्ट्या सात्त्विकविधानप्रधानं वरिष्ठं, तुल्यकालिकं न्यूनपदं मध्यमं, महत्त्वहीनं च हीनं मन्यते।

7.3 आधुनिकनाटकेषु अभिनयपरिवर्तनम्

आधुनिककाले नूतनानां प्रवर्तनपद्धतीनां प्रचलनं स्पष्टतया न दृश्यते। तथापि वर्तमानविधानव्यवस्था पाश्चात्यविधानव्यवस्थायाः न्यूनाधिकं प्रभाविता इति स्पष्टम्। आधुनिकभारतीयविधानव्यवस्था अपि किञ्चित्पर्यन्तं पाश्चात्यपद्धतिभिः प्रभाविता दृश्यते यथा हावभावः, आसनं, चालनं, वेगः, वाक् च ये अभिनयविधौ दृश्यन्ते। संकेतस्य अर्थः विभिन्नप्रकारस्य मुखस्य भावस्य माध्यमेन भावाम् प्रदर्शनम्। आसनस्य अर्थः हस्त-पाद-मुष्टि-अङ्गुली-कटि-आदि-शरीर-अङ्गानाम् गतिः। गति-वेगः अभिनेतृणां गति-वेगं वेगं च निर्दिशति। भिन्न-भिन्न-पात्राणां गमन-वेगः भिन्नः भवति। तेषां वेगाः भिन्नाः भवन्ति। सज्जनपात्रव्यवहारे या गम्भीरता स्पष्टता च अत्र दृश्यते, सा दुष्टपात्रेषु न दृश्यते। वाच्ये तानि सर्वाणि लक्षणानि समाविष्टानि सन्ति ये वाचिकविधाने वर्तन्ते। शब्दोच्चारणस्य महत् महत्त्वम् अस्ति। प्रेक्षकाः सम्यक् अर्थं अवगच्छन्ति इति सुनिश्चित्य अभिनेतृभिः स्वसंवादं बहु सावधानीपूर्वकं प्रदातुं भवति। भारतीय-पाश्चात्य-विधान-विधिनाम् निकटतया अवलोकनेन वयं सहजतया अवगच्छामः यत् केषुचित् स्थानेषु आधुनिक-विधान-विधौ उभयोः मिश्रितं रूपं दृश्यते कृत्रिमता विशेषतया हावभावेषु आसनेषु च दृश्यते। तथैव आधुनिकविधानेषु गमनवेगयोः अधिकं बलं दत्तं भवति। प्रत्येकस्मिन् परिस्थितौ सर्वे प्रकाराः अभिनयाः सर्वथा स्वाभाविकाः इति सावधानतां ग्रहीतव्या। कृत्रिमता इदानीं मौलिकतायाः स्थानं गृह्णाति। सत्यमेव यत् भाषणानि कृत्वा अन्येषु प्रदर्शनविधिषु कृत्रिमतां योजयित्वा वा नाटकस्य प्रभावः वर्धयितुं न अपितु न्यूनः भवति। परन्तु अद्यत्वे एषा प्रवृत्तिः अपि दृश्यते। आधुनिकं अभिनयमं केवलं पात्राणां कार्ये एव सीमितं जातम्- यत् प्राचीनविधानव्यवस्थायाः आधुनिकविधानव्यवस्थायाः च मध्ये स्पष्टं भेदं दर्शयति। सम्प्रति अभिनयमः सर्वं, यस्मिन् बाह्यरूपस्य प्रधानता दृश्यते।

टिप्पणी

प्राचीनविधानस्य उत्पत्तिः आन्तरिकभावनाभिः सह सम्बद्धा आसीत्। अत्र मुख्यं उद्देश्यं रसानां उत्पत्तिः आसीत्। तथा सामान्यीकरणं यत्र अद्यतनं अभिनयमं रसानां विचारव्यञ्जनस्य उत्पत्तिं च सीमितं वर्तते। अद्यत्वे अत्यल्पाः एव अभिनेतारः सन्ति ये अभिनयस्य सूक्ष्मतायाः परिचिताः भूत्वा नाटके निहिताः भावाः प्रेक्षकाणां कृते आकर्षणस्य अवस्थायां प्रसारयितुं समर्थाः भवन्ति युगः, समाजः, देशः, रीतिः, नीतिः, संस्कृतिः, सभ्यता इत्यादयः अभिनयस्य प्रभावं कुर्वन्ति। अद्य परिवर्तनशीलसमयानुसारं नूतनानां सौन्दर्यप्रसाधनानाम् प्रचारः क्रियते। शरीरम् इत्यादीनां चित्रणार्थं बहवः नवीनाः पद्धतयः स्वीक्रियन्ते वेषभूषाणां कृते नूतनं नाटकीयं वातावरणं मनसि स्थापयितव्यम् अस्ति। वस्तुतः अभिनयमः एकः प्रकारः आयुःसम्बद्धः क्रियाकलापः अस्ति यस्मिन् अभिनयमीकरणसमयस्य देशः, कालः, स्थितिः, मानसिकता, जनव्यवहारः इत्यादयः स्पष्टतया प्रतिबिम्बिताः भवन्ति। प्राचीनः पारम्परिकः शास्त्रीयः अभिनयमः अद्यापि दृढरूपेण स्वस्थानं धारयति। केचन व्यभिचाराः केषुचित् स्थानेषु निश्चितरूपेण दृश्यन्ते। किन्तु सः व्यभिचारः कालस्य आवश्यकतानुसारम् अस्ति।

पाठगतप्रश्नाः 7.1

1. दृश्यकाव्येन किं अवगच्छसि?
2. नाट्यवेदस्य रचनायाः कृते आवश्यकतत्त्वानि कुतः गृहीताः?
3. अभिनयस्य प्रकारान् लिखत।
4. आङ्गिकाविधानस्य स्वरूपं वर्णयतु।
5. वाचिकाविधानेन किं अवगच्छसि?
6. आहार्य-अभिनयस्य स्वरूपं भेदं च चर्चा कुरुत।
7. सात्त्विकविधानेन किं अवगच्छसि? सात्त्विकभावानां उल्लेखं कुरुत।
8. आधुनिकनाटकेषु केषुचित् अभिनयपरिवर्तनेषु प्रकाशं क्षिपन्तु।

भवान् किम् अधिगतम्

- नाटकस्य चतुर्णां अत्यावश्यकतत्त्वानां मध्ये अभिनयः मुख्यः अस्ति।
- अभिनयः चतुर्विधः अस्ति— आङ्गिका, वाचिका, अहार्यः, सात्त्विकः च।

टिप्पणी

- शरीरस्य विभिन्नैः अङ्गैः क्रियमाणः अभिनयः आङ्गिका अभिनयमः भवति।
- वाक्-सम्बद्धं अभिनयमं वाचिका-विधानम् इति कथ्यते।
- बाह्यवस्तूनि कृतं चरित्रादिनुकरणं आहार्य-अभिनयं कथ्यते।
- सत्त्वगुणयुक्तानां आन्तरिकभावानां अभिव्यक्तिः सात्त्विकविधानम् इति कथ्यते।

पाठांतप्रश्नाः

1. भवन्तः अभिनयेन किं अवगच्छन्ति?
2. चतुर्विधं अभिनयं वर्णयतु।
3. आहार्यविधानस्य चतुर्विधं वर्णयतु।
4. आधुनिकनाटकेषु अभिनयस्य परिवर्तनस्य चर्चा कुर्वन्तु।

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

7.1

1. अभिनयकाव्यं दृश्यकाव्यं कथ्यते।
2. वेदात्
3. चतुः प्रकारः
4. शरीरस्य भिन्न-भिन्न-अङ्गैः क्रियमाणः अभिनयः आङ्गिका-विधानम् इति कथ्यते।
5. वाक्सम्बद्धं अभिनयः वाचिका उच्यते।
6. बाह्यवस्तूनि कृतं चरित्रादिनुकरणं आहार्य-अभिनयः इत्युच्यते।
7. सत्त्वगुणयुक्तानां आन्तरिकभावानां अभिव्यक्तिः सात्त्विकविधानम् इति कथ्यते।
8. कृत्रिमता इदानीं मौलिकतायाः स्थानं गृह्णाति। सत्यमेव यत् भाषणानि कृत्वा अन्येषु प्रदर्शनविधिषु कृत्रिमतां योजयित्वा वा नाटकस्य प्रभावः वर्धयितुं न अपितु

न्यूनः भवति। परन्तु अद्यत्वे एषा प्रवृत्तिः अपि दृश्यते। आधुनिकं अभिनयम् केवलं पात्राणां कार्ये एव सीमितं जातम्-यत् प्राचीनविधानव्यवस्थायाः आधुनिकविधानव्यवस्थायाः च मध्ये स्पष्टं भेदं दर्शयति। सम्प्रति अभिनयमः सर्व, यस्मिन् बाह्यरूपस्य प्रधानता दृश्यते।

टिप्पणी

माड्यूल-3

रसविमर्शम्

अस्मिन् सोपाने रसस्य अवधारणा, रस-सूत्रस्य परिचयः तथा च विविधाः मताः सहृदयस्य अवधारणा च प्रस्तुताः सन्ति।

8. रसस्य अवधारणा

9. रससूत्रस्य परिचयः सहृदयस्य अवधारणा च